

"גבעת המקוואות": יישוב יהודי מהתקופה הרומית בשולי בית נטיף

שרה טל ושועה קיסילביץ

חפירת הצלה נערכה בין החודשים אוגוסט 2016 ומרץ 2017 על אוכף וגבעה ממערב לחורבת בית נטיף, לקראת הקמת שכונה נוספת ברמת בית שמש (איור 1).¹ בחפירה התגלו ממצאים מתקופת הברונזה המאוחרת, מהתקופה הרומית ומהתקופה המודרנית.

איור 1: מפת איתור (שרטוט: נטליה זאק)

שטח החפירה מצוי בשולי הכפר הערבי בית נטיף שהתקיים במקום עד 1948 (Hadawi 1970: 23; Mils 1932: 28). הכפר שימר את שמו של היישוב הקדום בית נטיף המוזכר פעמיים בכתביו של יוספוס – ברשימת ערי הטופרכיה של יהודה (יוסף בן מתתיהו, מלחמת היהודים, ג: 55) ובמסע אספסינוס לכיבוש ערי יהודה בשנת 68 לסה"נ (יוסף בן מתתיהו, מלחמת היהודים, ד: 444–446).²

בתצלום אוויר של הגבעה, טרם החפירה, ניתן לראות בצידה המערבי בעיקר מחשופי סלע (איור 2), בעוד שבחלקה המזרחי תכסית עפר אשר תחתיה נמצאו שרידי יישוב יהודי מהתקופה הרומית.

איור 2: השטח לפני תחילת החפירה (גריפין, צילום אוויר)

תולדות המחקר

במהלך פיתוח רמת בית שמש נסקרו ונחפרו מספר רב של אתרים ומתקנים קדומים. אזור בית נטיף, בו מצויה החפירה, עשיר בשרידים ארכאולוגיים מתקופות שונות, שחלקם נסקרו ותועדו במסגרת הפרויקט האזורי של רמת בית שמש בשנות ה-90 של המאה ה-20 בניהולו של יהודה דגן (Dagan 2010, 2011). בסקר מקדים תועדו שרידים רבים בשטח החפירה: מבני מגורים, מערות קבורה, בורות מים, מתקנים חקלאיים, מתקני תעשייה, גדרות חלוקה ומכלאות (אתרים 300, 301, 310: Dagan 2010:316.1), המתוארכים למן התקופה ההלניסטית ועד לתקופה המודרנית. ממזרח לחורבת בית נטיף נערכו מספר חפירות באתר נוסף, חורבת אל-קוט, בה נחשפו שרידי יישובים מהתקופות ההלניסטית והרומית.³

ממצאי החפירה

טרם החפירה בלטו על פני השטח שרידים רבים (איור 2), ובהם קירות חלוקה, קירות טראסה, מכלאות צאן, דרכים ושרידים של חמישה מבנים שהיו חלק מהכפר בית נטיף המודרני, שהתרחב לשטח זה בשנות ה־40 של המאה העשרים.

בחפירה נמצאו שרידי יישוב מתקופת הברונזה המאוחרת/ראשית תקופת הברזל, שרידים מודרניים ובעיקר מתקנים חצובים מטיפוסים שונים. בחלק המזרחי של הגבעה נמצאו מתקנים שונים בצפיפות רבה המעידים כי זהו שטח מגורים של יישוב יהודי מהתקופה הרומית ממנו נותרה רק קומת המרתף החצובה תחת המבנים. בקומה זו נמצאו מקוואות טהרה, מחסנים ובורות מים ובהם הצטברות עפר עם חרסים שתוארכו מן התקופה ההלניסטית ועד לתקופה הביזנטית, אף כי רובם המכריע נחצב בתקופה הרומית (מאות א לפסה"נ עד ב לפסה"נ).

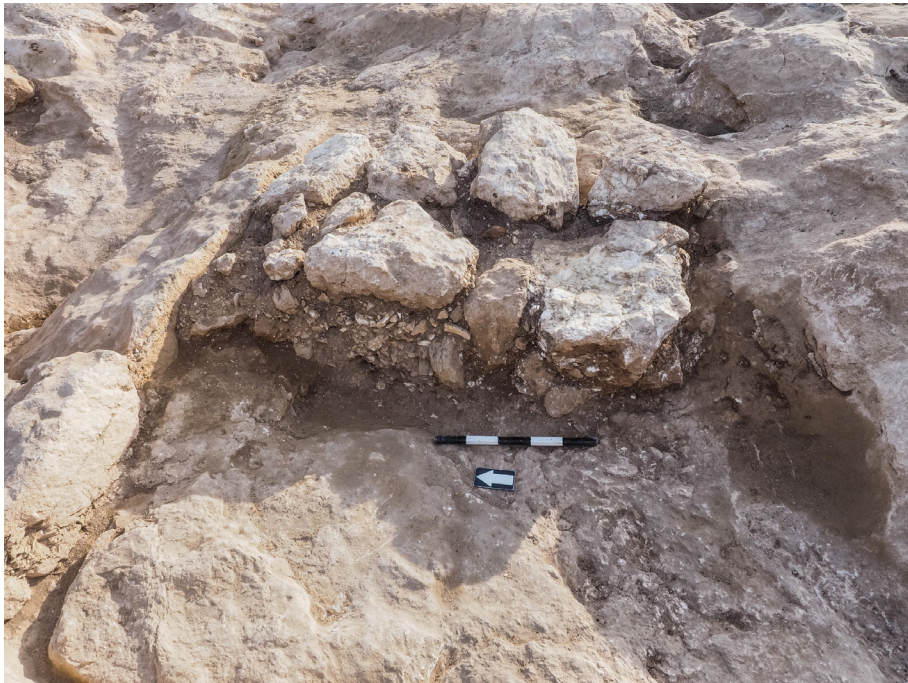
בשאר הגבעה, ובעיקר בחלקה המערבי, נמצאו מתקני תעשייה וחקלאות, כדוגמת גתות, קולומבריום, אגנים בגדלים שונים וכן מערות קבורה חצובות.

שרידי מרכז היישוב השתמרו בשטח שצורתו סהר (איור 3), ובו ניכרו חציבות נרחבות בסלע. בעת החפירה ניכר הגבול המערבי והדרומי של אזור המגורים אך הגבולות בצפון ובמזרח לא אותרו והם מצויים בשטח שלא נחפר.

איור 3: שרידי המתקנים החצובים של היישוב היהודי מהתקופה הרומית (גריפין, צילום אוויר)

כאמור השתמרו קומות המרתף החצובות וכן מספר גדמי קירות של מבני היישוב. על אף שרצפות המבנים לא נמצאו, בדיקה מדוקדקת של החציבות אפשרה הבחנה בשלבי התפתחות היישוב. השלב הראשון היה בעיקר מחצבות הפזורות בראש הגבעה ובמדרון המזרחי. נראה כי בכל מקום שבו שכבת הנארי הקשה הייתה עבה דייה הותקנה מחצבה לכריית אבני בנייה. לעיתים מדובר במחצבה שנחצבו בה אבנים ספורות בלבד, ולעיתים במחצבות חצר גדולות בהן נחצבו עשרות אבנים. האבנים שימשו לבניית הבתים, ולעיתים הושתתו קירות המבנים בתוך המחצבות עצמן (איור 4). הקירות המעטים ששרדו כללו שורה או שתי שורות של אבנים בינוניות וגדולות, שהשתמרו לגובה נדבך אחד. בשני מקרים ניכרו יסודות חצובים של קירות, ובהם חציבה של סף כניסה עם פותה לקיבוע ציר הדלת. ההשתמרות הדלה של הקירות, עקב פירוקן לשימוש חוזר, אינה מאפשרת את שחזור תוכנית היישוב. המבנים פורקו כבר בתקופה הרומית המאוחרת-הביזנטית, עת עבר מוקד היישוב למדרון הצפון-מזרחי של הגבעה. בתקופה המודרנית, התרחבה בית נטיף שוב מערבה, ונבנו מספר בתים מודרניים בראש הגבעה. אבני בנייה מסותתות היטב וכן בסיס עמוד, חוליות עמודים ומשקוף מעוטר שעליו כתובת ביוונית, נמצאו משולבים בבנייה מאוחרת זו ובמפולותיה.

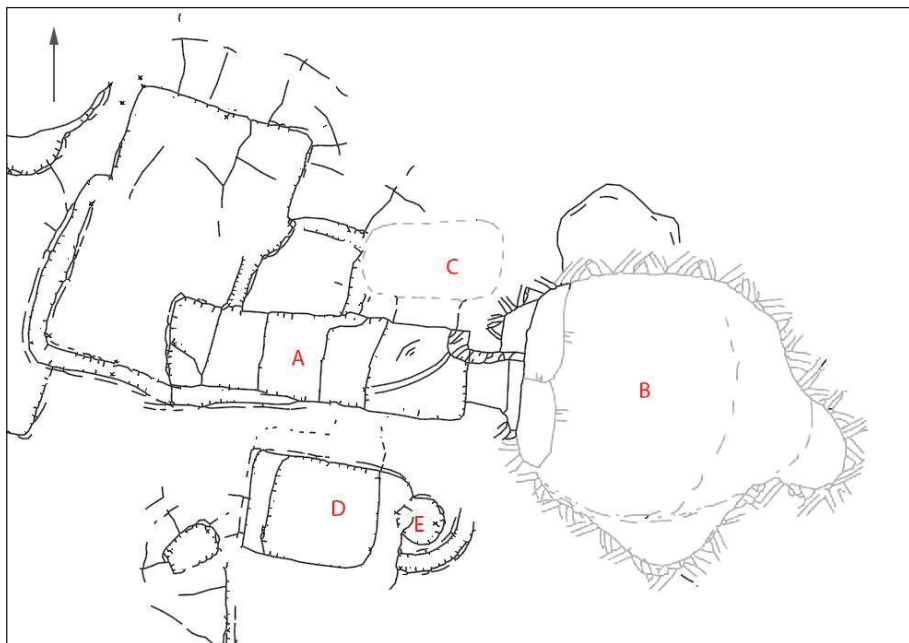

איור 4: גדם קיר מהתקופה הרומית הבני במחצבה, מבט למזרח (צילום: אסף פרץ)

המקוואות

עשרה מקוואות טהרה תועדו במהלך החפירה. ארבעה מהם בקצה הצפון-מזרחי של הגבעה ובראש המדרון המשתפל לצפון-מזרח, היו חשופים טרם החפירה וניכר שנעשה בהם שימוש בתקופה המודרנית, עת שימשו כמערות מגורים ואולי מכלאות צאן. שאר המקוואות היו מלאים עפר וחתומים תחת מעטה סחף שכיסה את מרבית שטחה הצפון-מזרחי של ראש הגבעה. מקוואות אלו נחשפו במהלך החפירה ונחפרו עד תום. על דפנותיהם של מרבית המקוואות אפשר להבחין במספר שכבות טיח ובחלק מהם נעשה שימוש באבני שדה קטנות ובחומר מליטה למילוי סדקים בסלע בטרם הדיפון. למרבית המקוואות תכנית דומה הכוללת מבואה בה מדרגות חצובות ובקרקעיתה פתח מלבני חצוב המוביל לתוך חדר טבילה. חדר הטבילה, שמתארו בדרך כלל מלבני, מצוי לרוב בקו ישר עם המבואה ובו מדרגות חצובות היורדות לעבר הקרקעית. אף שמרבית המקוואות נחצבו על פי תוכנית דומה (למעט מקווה 67, להלן), ניכרת חשיבות ייחודית לכל מקווה. חשיבות זו באה לידי ביטוי בעיקר בהבדלים במדרגות בחדר הטבילה, שאורכן, מספרן, וכיוון שונה בכל אחד מהמקוואות. שני מקוואות בולטים בייחודם מיתר המקוואות:

מקווה 67 מיוחד ושונה משאר המקוואות באתר (איור 5). הוא נחצב לתוך מחצבה קיימת ואף עושה שימוש בתעלות החציבה שהועמקו והורחבו לתעלות המנקזות מי נגר לכיוון המבואה. המקווה כולל מבואה מלבנית (A) שבה מדרגות היורדות לכיוון מזרח,

איור 5: מקווה 67, תוכנית (שרטוט: מנדל קאהן ואברהם הג'יאן)

לעבר פתח מלבני חצוב. הפתח מוביל לחלל טבילה (B) סגלגל דמוי מערה, שתקרתו קמורה וקרקעיתו יורדת בשיפוע למזרח. משני צדי המבואה חללים חצובים. מצפון למבואה נישה (C), ובדרומה חלל שראשו פתוח (D) ולצדו שקערורית (E). לחלל הצפוני מתאר מלבני ותקרתו מקומרת, ופתחו היחיד הוא מהמבואה. שלוש שכבות טיח הידראולי אפור מדפנות את החלל, ובקרקעיתו תעלה חצובה היורדת מטה, עוברת בחלקה המזרחי של המבואה ומתנקזת לכיוון חדר הטבילה. שכבת הטיח העליונה סותמת את התעלה ומבטלת אותה. החלל הדרומי רבוע, ראשו פתוח והוא מוקף במגרעת חצובה שנועדה לשמש כנראה להנחת מכסה. בקרקעית החלל שרידי טיח הידראולי אפור שדיפן במקור את הדפנות. בדופן הצפונית של החלל חלון בצורת קשת. בתחתיתו תעלה אנכית חצובה היורדת עד למבואה, ממשיכה מזרחה, מתחברת לתעלה מהנישה הצפונית, ומתנקזת יחד איתה לחדר הטבילה. דָּבָש של אבני שדה קטנות סותם את התעלה האנכית.

נראה שהחללים מצפון ומדרום למבואה שימשו כ"אוצר" למקווה 67. התעלות המחברות בין החללים וחדר הטבילה נסתמו במכוון, אך לא ברור אם בשלב זה המשיך המתקן לשמש כמקווה טהרה. מקווה עם אלמנטים דומים נמצא בבית עניה בחפירות בנואית ובואסמאר (Benoit and Boismard 1951: 200–251) שגם לו מבואה עם מדרגות היורדות אל תוך חלל סגלגל. גם כאן מדרום למבואה, מחוץ למקווה, נמצא אגן חצוב עם תעלה המתנקזת אל המסדרון. המקווה בבית עניה עבר שינויים ובתקופה הביזנטית הפך למקום ביקור לעולי רגל נוצרים (רייך תשמ"א, 253–254, רייך תשע"ג, 131). אף שמקווה 67 והמקווה בבית עניה אינם זהים, בשניהם יש אגן חצוב לצד המקווה.

מקווה 270 יוצא דופן במתקן

הצמוד לו מדרום-מזרח ובחדר הטבילה שלו (איור 6). מקווה זה כולל מבואה (A) ממנה השתמרו רק שתי מדרגות, כאשר בתחתית המבואה ובניצב לה מדרגה נוספת היורדת אל חדר הטבילה (B). חדר הטבילה כמעט רבוע, ובו מדרגה אחת בלבד המצויה בשליש המזרחי שלו (C), היורדת לקרקעית שלא נחפרה במלואה ולכן עומקה לא ידוע. בניגוד לשאר המקוואות, מקווה זה אינו חצוב כולו בסלע אלא רק חלקו התחתון. חלקו העליון היה כנראה בנוי אך לא השתמר. קרקעית חדר הטבילה בקצה המזרחי של החדר, כוסתה במילוי דחוס וקשה של עפר ואבני שדה גדולות. נראה כי זו סתימה מכוונת בשלב השני של השימוש במקווה, עת שימש בהקשר של מערכת המסתור הסמוכה. מדרום-מזרח למקווה חצובה דופן סלע אנכית

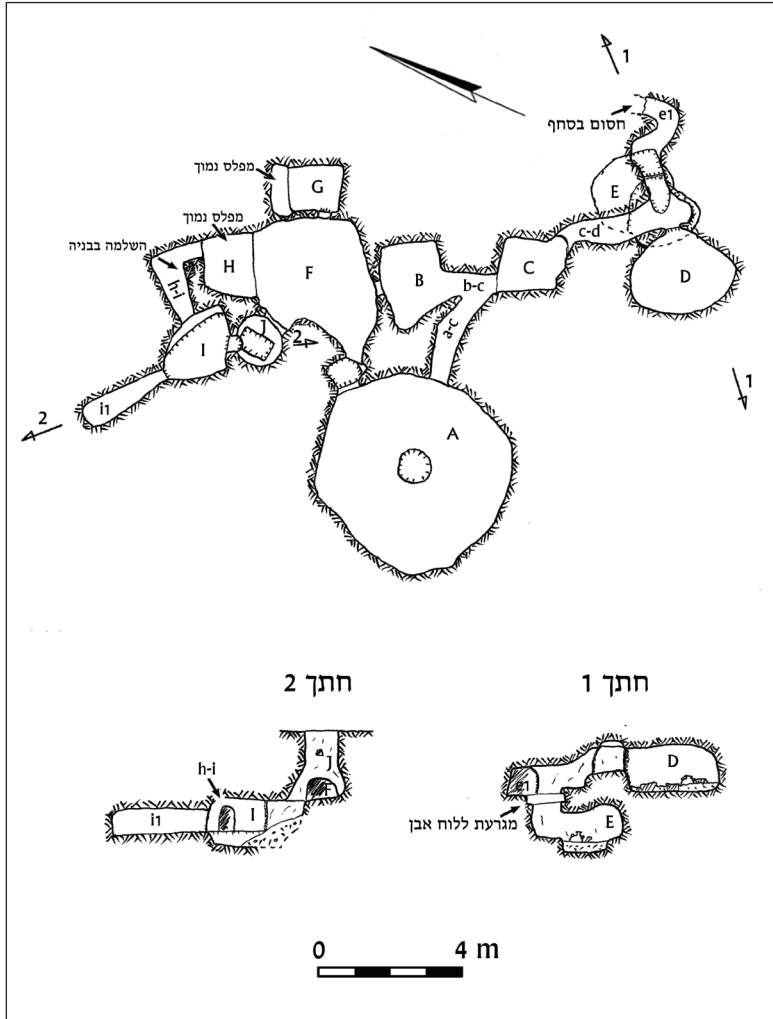
איור 6: מקווה 270, שרידי מאגר מטייח (צילום: אסף פרץ)

ומטויחת (D) במתאר מתעגל. בסמוך לה, בשקע טבעי בסלע, שלוש שכבות טיח (E). ככל הנראה מעידים שרידים אלו על קיומו של מתקן שחלקו חצוב וחלקו בנוי בפינה הדרום-מזרחית של המקווה, המטויח בטיח אפור הידראולי. על סמך מיקומו וצורתו של המתקן אפשר להניח שהתנקזו אליו מים ממרזב גג סמוך למילוי המקווה.

סמוך למקוואות נמצאו מחסנים חצובים שמרביתם כוללים פיר כניסה עגול שקוטרו כמטר ובקרקעיתו פתח המוביל לחלל תת קרקעי. המחסנים בגדלים ובמתארים שונים. במרביתם נפרצו פתחים המקשרים את המחסן עם חללים נוספים, לעיתים באמצעות מחילה. סביר להניח ששינויים אלו נעשו תוך התקנת מערכות המסתור באתר בתקופת מרד בר כוכבא (להלן).

ברחבי הגבעה נמצאו שמונה בורות מים. חמישה מהם היו חשופים ואף מלאים חלקית במים ובפסולת וניכר שנעשה בהם שימוש בעת המודרנית. ייתכן שתושבי הכפר הערבי בית נטיף חצבו בורות מים חדשים, אך הם עשו שימוש חוזר גם בבורות קדומים, תוך התקנת פתחים העליון של הבורות תוך שימוש באבני גזית ובחומר מליטה. שאר בורות המים היו מלאים בעפר ונחשפו במהלך החפירה. לבורות אלו פיר עגול שקוטרו ועומקו כמטר אחד והוא חצוב בסלע הנארי הקשה, ומהווה פתח עילי לבור המים. מגובה בסיס הפיר חצובים בסלע הגיר הרך בורות בצורת פעמון שעומקם יותר מחמישה מטרים. בהצטברויות העפר שמילאו את הבורות נמצאו חרסים מהתקופה ההלניסטית ועד לתקופה הביזנטית.

נוסף על המקוואות, המחסנים ובורות מים השייכים ליישוב היהודי שהיה במקום בתקופת בית שני, נמצאו באתר שלוש מערכות מסתור המתוארכות למאה השנייה לספירה, תקופת מרד בר-כוכבא. בכל המערכות יש שימוש בחללים קיימים שבהם נפרצו פתחים ומחילות, וכן בחללים ייעודיים שנחפרו בעת התקנת המערכת. שתיים מהמערכות קטנות והן כוללות מספר חללים קטנים שחוברו באמצעות מחילות צרות, ובהן הצטברויות עפר עם שברי חרס שחלקם מהתקופה הרומית המאוחרת. נראה שהמחסנים והפירים הוסבו למערכת מסתור בתקופת מרד בר-כוכבא, ובתקופות מאוחרות יותר הם שימשו את דיירי היישוב המאוחר לשימושים אחרים כדוגמת מחסן. בניגוד למערכות אלו, בחלקו המערבי של שטח המגורים נחשפה מערכת מסתור גדולה ללא כל הצטברויות עפר, ובה כלי חרס וזכוכית שלמים (איור 7).⁴ במהלך החפירה אותרו במערכת שתי כניסות בדמות פירים מלבניים שבהם חצובות גומחות, ששימשו אולי לאחיזת הרגליים בעת הכניסה והיציאה. בקרקעית כל אחד מהפירים שני פתחים המובילים למערכת מסועפת של מחילות וחללים הנמשכת מערבה ומזרחה. המחילות במערכת צרות מאוד והחדרים קטנים (שטחם נע בין מטר רבוע לארבעה מטרים רבועים). בפיר הדרומי נפרץ פתח לבור מים המצוי מדרום, ופתח נוסף בדופן המזרחית אשר נפרץ ממעמקי במערכת. פרצה זו נועדה לאפשר לשהים במערכת גישה למקור מים קבוע. תופעה זו מוכרת ממערכות מסתור אחרות, דוגמת חורבת קצרה שבדרום שפלת יהודה (קלוניר זיסו וגרייצר תשע"ו: 156) ובחורבת בורגין (Zisso et al 201: 36). נראה כי בדומה לבורגין, גם במערכת מסתור זו המשיכו להשתמש במים שהתנקזו לבור ולכן מערכת המסתור לא נפרצה מחלקו התחתון של הבור אלא ממרכזו. בחדרי המערכת נמצאו כלי חרס, בעיקר קנקנים וסירי בישול, וכן שתי קערות זכוכית. הכלים נמצאו באתרם והיו תמימים, אך נשברו בעקבות התמוטטות של גושי סלע מתקרת החדרים. כלים אלו מאפיינים מכלולי כלים המשויכים לימי מרד בר-כוכבא.

איור 7: מערכת מסתור, תוכנית (שרטוט: איתן קליין ויעקב שמידוב)

דיון

בחפירה נחשף כפר יהודי מהתקופה הרומית הקדומה שאינו ידוע מן המקורות. מוקד הכפר היה בחלקו המזרחי של ראש הגבעה, בעוד מתקני תעשייה ומערות קבורה אשר שימשו את היישוב נמצאו ברחבי הגבעה כולה. במוקד נמצאו גדמי קירות בכיסים עמוקים בסלע ובתוך מחצבות. בשל רמת ההשתמרות הנמוכה של המבנים, העדות לקיומו של היישוב מתבססת בעיקרה על נוכחותם של מתקנים חצובים רבים ובהם מקוואות טהרה, מחסנים, ובורות מים, וייתכן שחלקם היו בקומת המרתף של המבנים. ריבוי המקוואות בשטח מצומצם

עשוי להעיד על כך שבכל בית אב ביישוב היה מקווה טהרה פרטי. שחזור דומה הציע זלינגר (תש"ע: 124–125) בחפירות אתר מאותה התקופה במחלף בן שמן. התיקונים במקוואות והשלבים השונים שאותרו במחסנים, מעידים על תפקודם במשך תקופה ארוכה כולל ניצולם למערכות מסתור שנחצבו במקום בראשית המאה השנייה לספירה. מערכות אלו אופייניות לתקופת מרד בר כוכבא, ומוכרות מאתרים אחרים בשפלת יהודה כמו חורבת בורגין (Zisso et al 2013:36), חורבת קצרה (קלונר זיסו וגרייצר תשע"ו) ועוד אתרים רבים. מערכות אלו, הגם שפרצו לבורות מים ומחסנים קיימים, לא פגעו באף אחד מהמקוואות.⁵ נראה אם כן שבתקופת המרד המשיכו המקוואות לשמש את היישוב היהודי שהיה במקום במהלך תקופה זו. נראה כי לאחר מרד בר כוכבא היישוב הידלדל, ואילו בתקופה הרומית מאוחרת-ביזנטית עבר מוקד היישוב למדרון הצפון-מזרחי של הגבעה, שם נחפרו חלקית מבנים בני התקופה.

הערות

- 1 החפירה נערכה מטעם רשות העתיקות במימון משרד הבינוי והשיכון, ונוהלה על ידי ש' טל וש' קיסלביץ בסיועם של ש' לבבי-אילת (ניהול שטח), ס' דלאשה, ג' שלימוביץ (חתכי בדיקה טרם החפירה), מ' בלילה, וש' לבבי-אילת (פיקוח), מ' קאהן, א' האג'יאן ו' שמידוב (מדידות), א' מרקו וד' לוי (GPS), א' פרץ ומ' דינשטיין (צילום), גריפין צילומי אוויר (צילום אוויר), ר' בר-נתן (זיהוי קרמי), ס' גנדלר (מג"מ), נ' נחמה (מנהלה) ו' פז ו' זלינגר (ייעוץ מדעי), נ' זאק ור' ברין (שרטוט). בעיבוד החומר משתתפים: י' וינגרטן (כלי אבן), ל' דיסגני (כתובות), י' גורין (זכוכית), וה' שחטר (צדפים).
- 2 וראו הרחבה אצל סטורצ'ין תשע"ז: 72–73.
- 3 ראה: עדוי 2015, סטורצ'ין 2017 ועוד.
- 4 מערכת זו חפרו ותיעדו א' קליין וא' חדד מהמחלקה למניעת שוד של רשות העתיקות בעזרתם של חניכי מכינת גרעין שדה בוקר.
- 5 ברצוננו להודות לד"ר עמית שדמן, ארכאולוג מחוז יהודה, שהסב תשומת לבנו לנושא זה במהלך החפירה.

רשימת מקורות

- זלינגר י' תש"ע. **היישוב הכפרי בשפלת לוד בתקופת הבית השני**. עבודת דוקטור. אוניברסיטת בר-אילן. רמת-גן.
- סטורצ'ין ב' תשע"ז. תגלית של בית יוצר נוסף של 'נרות בית נטיף'. בתוך זלינגר י' ופרנקל נ', עורכים. **מחקרי ארץ יהודה** א: 71–79.
- סטורצ'ין ב' תשע"ז. בית שמש, רמת בית שמש, ח' שומילה. **חדשות ארכיאולוגיות** 129: http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=25229
- עדוי ז' תשע"ו. בית שמש, רמת בית שמש, שכונה ג 2. **חדשות ארכיאולוגיות** 127: http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=24857&mag_id=122
- קלונר ע', זיסו ב', וגרייצר נ' תשע"ו. מערכת המסתור בחורבת קצרה שבדרום שפלת יהודה. בתוך טבגר א', עמר ז' וביליג מ', עורכים. **במעבה ההר – מחקרי הר אפרים ובנימין** 5: 151–163.

רייך ר' תשמ"א. משנה, שקלים פ"ח מ"ב והממצא הארכאולוגי. בתוך אופנהיימר א', רפפורט א' ושטרן מ' עורכים. **פרקים בתולדות ירושלים בימי בית שני**. ירושלים. עמ' 225–256.

רייך ר' תשע"ג. **מקוואות טהרה בתקופת הבית השני ובתקופות המשנה ותלמוד**. ירושלים.

Benoit P. and Boismard M. E. 1951. Un Ancien Sanctuaire Chretien a Bethanie. *Revue Biblique* 58:200-251.Pls I-II.

Dagan Y. 2010. *The Ramat Bet Shemesh Regional Project: The Gazetteer* (IAA Reports 46). Jerusalem.

Dagan Y. 2011. *The Ramat Bet Shemesh Regional Project: Landscapes of Settlement: From the Paleolithic to the Ottoman Periods* (IAA Reports 47). Jerusalem.

Hadawi S. 1970. *Village Statistics 1945. A Classification of Land and Area ownership in Palestine with explanatory notes*. Palestine Liberation organization research center. Beirut.

Mils E. 1932. *Census of Palestine 1931. Population of villages, Towns and Administrative Areas*. Greek Convent and Goldberg Press. Jerusalem.

Zisso B., Ganor A., Klein E. and Klein O. 2013. New Discoveries at Horvat Bburgin In the Judean Shephela: Tombs, Hiding Complexes. And Graffiti. *Palestine Exploration Quartelry* 145. 1: 29-52.